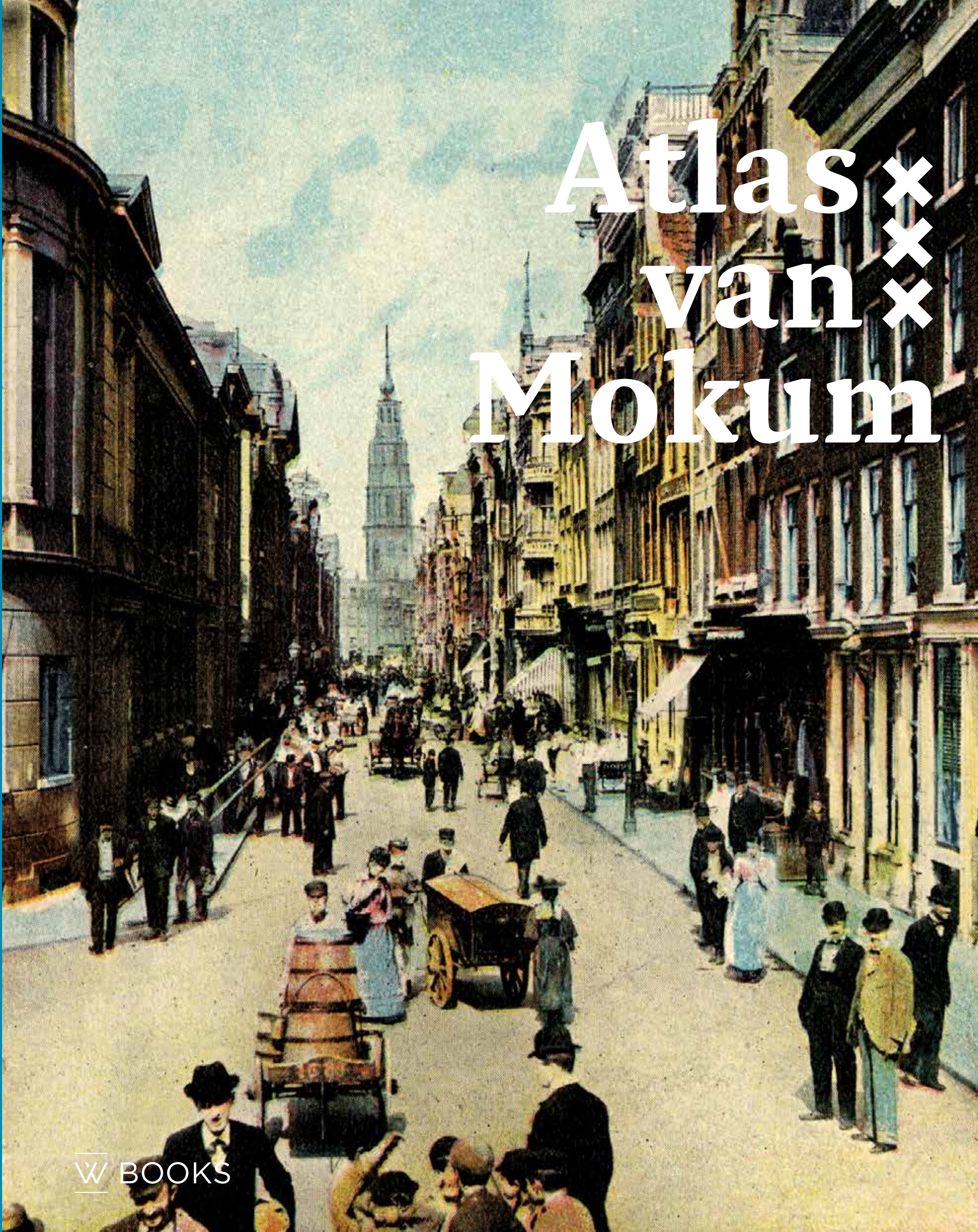

A historical colorized illustration of a busy street in Amsterdam, likely the 19th century. The street is filled with people in period clothing, including men in suits and hats, and women in long dresses. There are horse-drawn carriages and a wooden cart in the foreground. The buildings are multi-story, with many windows and balconies. In the background, a tall, ornate church spire is visible against a blue sky with light clouds. The title 'Atlas van Mokum' is written in large, white, serif font across the upper right portion of the image.

Atlas van Mokum

Maarten Hell en Mirjam Knotter

< Detail ingekleurde wandkaart van Amsterdam
door Balthasar Florisz van Berckenrode rond 1630,
met daarop de toenmalige Jodenbuurt: Vlooi-
burg, de Jodenbreestraat, Uilenburg en Marken.

Atlas van Mokum

Met bijdragen van

Jaap Cohen

Wally de Lang

Paul Mosterd

Hanneloes Pen

Mark Ponte

Rob de Spa

Jurryt van de Vooren

Hélène Webers

en Ariane Zwiers

WBOOKS
De Nieuwe Kerk

Inhoud

Woord vooraf	7
Inleiding	8
Eeuw van 'Nieuwe Joden' - 1600-1700	16
1 Bekeerlingen - Maria Nunez	24
2 Pionier - Mozes Uri ben Josef haLevie	26
3 Polemiek - Saul Levi Morteira	28
4 Bruggenbouwer - Menasseh ben Israel	30
5 Bescherming - David Curiel	32
6 Tempelmuseum - Jacob Juda Leon 'Templo'	34
7 Man van kleur - Elieser	36
8 Dokterspraktijken - Ephraim Bueno	38
9 Synagogen - Isaac Aboab da Fonseca	40
10 Vrijheidsdenker - Baruch Spinoza	42
11 Pintohuis - Isaac de Pinto	44
12 Bijbeldrukker - Joseph Raphael Athias	46
13 Kunstenaarschap - Benjamin Senior Godines	48
Eeuw van expansie en stabiliteit - 1700-1800	50
1 Steensnijder - Samuel de Lion Benavente	58
2 Apothekers - Ester Baruch Alvares	60
3 Kunstkenner - Jacob Carpi	62
4 Bankierbroers - Benjamin en Samuel Symons	64
5 Porseleinwinkel - Juda de Metz	66
6 Potloodventer - Moses Polak	68
7 Dammer - Ephraim van Emden	70
8 Slome Duikelaar - Gerrit Jacob Gosler	72
9 Emancipatie - Moses Salomon Asser	74
10 Toneelverbeteraar - Jacob Hartog Dessauer	76
11 Antisemitisme - Jacob Emanuel	78
Eeuw van integratie - 1800-1900	82
1 Zuur - Lotje Gabay en Abraham Isaac Cohen	90
2 Orthodoxie - Zwi Hirsch Lehren	92
3 Opwaarts - David Haim Henriques de Castro	94

4	Kermisklanten - Jacob en Mozes Blanus	96
5	Weldoener - Samuel Sarphati	98
6	Straatfiguur - Isaac Gerrit Betel	100
7	Bewaarschool - Sophie Rosenthal-May	102
8	Vakbondsman - Henri Polak	104
9	Roosjessnijdster - Betje Lazarus	106
10	Oercabaretier - Eduard Jacobs	108
11	Periodieken - Sara Clara Eitje	110
12	Mokums (Jiddisj) - Een woordenlijst	112

Eeuw van extremen - 1900-2000 **114**

1	Grootwarenhuis - Joseph de Leeuw	124
2	Schoenzool - Jacob Cohen Elion	126
3	Knokker - Ben Bril	128
4	Dirigente - Frieda Belinfante	130
5	Stadsverbeteraar - Salomon (Monne) Rodrigues de Miranda	132
6	Stadsvormgeefster - Fré Cohen	134
7	Standwerk-keizer - Meyer Linnewiel	136
8	Straathandel - Rachel Moffie	138
9	Voetballer - Leo Horn	140
10	Oorlog - Eli en de gezusters Talhuizen	142
11	Overlevers - Levie de Lange en Jack Maandag	146
12	Boegbeeld - Benno Premsele	148
13	'Madame Chanel' - Max Heymans	150
14	Broodjesman - Salomon (Sal) Meijer	152
15	Burgemeesters - Wim Polak	154
16	Museum - Judith Belinfante	156

Eeuw van polarisatie - 2000-2025 **158**

1	Buitenveldert & Amstelveen - Sasja Martel	166
2	Israëlsche cuisine - Sami Bar-on	168
3	Sjoelgangers - Pinnie Raber	170
4	Polarisatie - Lody van de Kamp	172
5	Namenmonument - Jacques Grishaver	174
6	Diversiteit - Natascha van Weezel	176
7	Identiteit - <i>Joods</i> , Erwin Olaf	180

	Het Joods Cultureel Kwartier	182
	Bibliografie	184
	Index	186
	Illustratieverantwoording	188
	Over de auteurs	191
	Colofon	192

Inleiding

Amsterdam, de nacht van 7 op 8 november 2024. Na de voetbalwedstrijd Ajax - Maccabi Tel Aviv gaat het mis. In de binnenstad jagen tientallen jongeren Israëlische supporters op. 'We gaan op Jodenjacht', klinkt het in appgroepen. Er zijn meldingen van mishandelingen, filmpjes vol grof geweld circuleren razend-

snel op het internet. De wereld kijkt ademloos toe. Premier Netanyahu van Israël, verwickeld in een hevige oorlog met Hamas, kondigt aan 'reddingsvluchten' naar Amsterdam te sturen. De Amerikaanse president Biden spreekt van 'verachtelijke' antisemitische aanvallen die donkere momenten uit de geschiedenis van de Jodenvervolging doen herleven. Het woord 'pogrom' valt.

De ontredde is groot. Dat een dergelijk drama uitgerekend plaatsvindt in een stad met zulke duidelijke Joodse wortels – een stad die eeuwenlang als het 'Jeruzalem van het westen' een toevluchtsoord was voor Joden uit de diaspora – kan met recht een van de

meest cynische wendingen van de geschiedenis worden genoemd. 'Mokum is Mokum niet meer', klinkt het.

Mokum. Het is een woord dat teruggaat op het Hebreeuwse *makom* ('plaats', 'de plek'). Binnen de Joodse gemeenschap in de Republiek werd het Jiddisje *mokem* of *mokum* gecombineerd met de eerste letter van de plaatsnaam: Amsterdam was '*Mokum Alef*' (of in Jiddisj '*Mokum Ollef*'), Rotterdam '*Mokum Reesj*' en Delft '*Mokum Dalet*'. Later werd er onderscheid gemaakt tussen Groot Mokum (Amsterdam) en Klein Mokum (Rotterdam). Maar vanaf de twintigste eeuw is er nog maar één Mokum, en zeker sinds de hit van

Johnny Jordaen uit 1955 ('Geef mij maar Amsterdam, dat is mooier dan Parijs / Geef mij maar Amsterdam, mijn Mokums paradijs') weet iedereen welke stad met die bijnaam wordt bedoeld: de enige stad van het land die de eeuwenlange aanwezigheid van een unieke Joodse gemeenschap combineerde met een imago van vrijheid en tolerantie.

Zijn die kenmerken na 7 november 2024 voorgoed verloren? Dat is nog maar de vraag. Bovendien: wat betekende Amsterdam überhaupt voor de Joden? En andersom: wat betekenden de Joden voor Amsterdam?

Als er iets blijkt uit dit boek, uitgegeven ter gelegenheid van de grote Mokum-tentoonstelling in De Nieuwe Kerk, dan is het wel dat er sprake was van een continu proces van aantrekken en afstoten. En dat het bestaan van één uniforme Joods-Amsterdamse gemeenschap een mythe is. Want vrijwel vanaf het begin van de geschiedenis van de Joden in Amsterdam zijn er grote verschillen en scheidslijnen zichtbaar, met name op het gebied van afkomst en vestiging (migratie), de relatie met de niet-Joodse omgeving (integratie) en de houding ten opzichte van zionisme en Israël.

Onofficiële hoofdstad van de diaspora

Het verhaal van Mokum begint aan het einde van de zestiende eeuw, als er een kleine hausse ontstaat van immigranten, veelal kooplieden, uit het Iberisch Schiereiland. Het gaat om *converso*'s, of nieuw-christenen; afstammelingen van Sefardische Joden (Sefardiem) die als gevolg van de Verdrijvingsdicten in

< De Asjkenaziem die zich in Amsterdam vestigen, komen uit een traditioneel Joodse wereld en zijn ook anders gekleed dan Portugese Joden. Hun aanwezigheid draagt bij aan de veelkleurigheid van het dagelijks straatbeeld. Tekening door Rembrandt, ca. 1640-50.

Portugal en Spanje, een eeuw eerder, gedwongen waren om zich te bekeren tot het christendom. Hoewel ze al enkele generaties katholiek zijn, worden ze door de inquisitie gewantrouwd: zijn ze in werkelijkheid schijnchristenen, en blijven ze binnenskamers stiekem Joodse rituelen praktiseren? Ze voelen zich opgejaagd. In de opkomende handelsstad Amsterdam vinden ze een geschikt toevluchtsoord.

Omdat er in Amsterdam relatieve geloofsvrijheid heerst, kiezen veel *converso*-kooplieden ervoor om terug te keren tot het jodendom, de religie van hun voorouders. In korte tijd ontstaat er aan de oostzijde van de Amstel op Vlooienburg en de omgeving van de Jodenbreestraat een bloeiende gemeenschap met eigen bestuurders, synagogen (de in 1675 geopende 'Esno-ga', op een prominente plek aan de toenmalige Muidergracht, was de grootste van Europa) en instellingen als een begraafplaats, een rabbijnen-seminarium en een eigen stelsel van

sociale voorzieningen. De in kleurrijke gewaden gestoken kooplieden met hun exotische dubbele namen ontwikkelen een uniek, chic en florerend jodendom, 'bom judesmo', vol Iberische, Hebreeuwse en ook Hollandse elementen. Zo wordt Amsterdam binnen een eeuw de onofficiële hoofdstad van de diaspora, die een grote aantrekkingskracht uitoefent op Sefardische Joden uit kuststeden als Venetië, Livorno, Bordeaux, Thessaloniki en Smyrna (het huidige Izmir).

Maar het zijn niet alleen Sefardiem die zich in Amsterdam vestigen. Vanaf 1630 slaan grote groepen Asjkenazische Joden (Asjkenaziem) uit Duitsland en Oost-Europa op de vlucht voor oorlog en pogroms. Ook zij komen naar Amsterdam. In veel opzichten zijn deze Asjkenaziem totaal verschillend van de Sefardiem: de meesten hebben geen cent te makken, spreken alleen Jiddisj en zijn veel minder cultureel ontwikkeld dan de Sefardische kooplieden. Wel zijn ze religieus goed onder-

legd. Ze vestigen zich niet aan de grachten, zoals veel Portugese Joden hadden gedaan, maar op de minder prominente stadseilanden Uilenburg, Rapenburg en Marken, en in de gangwoningen en binnenstraten van Vlooienburg. En hoewel de Portugese Joden zich enigszins verantwoordelijk voelen voor hun armlastige geloofsgenoten, doen ze er tegelijkertijd alles aan om zich van hen te onderscheiden. De bestuurders van de Portugese gemeente stellen bijvoorbeeld een wettelijk verbod in om te trouwen met *tudesco*s (Duitsers), zoals Asjkenaziem worden genoemd.

De strikte scheiding tussen beide Joodse groepen is niet vol te houden, al is het maar omdat de Asjkenaziem de Sefardiem snel en ruimschoots in aantal overvleugelen. Toch blijven de culturele verschillen tussen beide groepen tot in de twintigste eeuw bestaan. Bovendien komen er in de loop van de tijd nog andere groepen bij, met een geheel eigen karakter. Zo willen aan het eind van de negentiende eeuw

duizenden Russische, orthodoxe Joden als gevolg van grootschalige pogroms vluchten naar Amerika, maar blijft een aantal van hen onderweg 'plakken' in Amsterdam. Ze stichten een eigen synagoge, de 'Russensjoel' in de Nieuwe Kerkstraat. Er wordt vurig gezongen, gedanst en slivovitsj gedronken. Hier wordt het jodendom met heel het hart beleden.

Een geheel ander soort 'vrij' jodendom is dat van de Liberaal Joodse Gemeente, waarvan de Amsterdamse afdeling in 1932 wordt opgericht. Veel leden zijn gegoede Duitse Joden, cultureel en intellectueel onderlegd, die naar Amsterdam emigreren als in hun eigen land Hitler aan de macht komt. Ze staan een progressief soort jodendom voor, met minder nadruk op strikte rabbinale wetten. Ook Otto Frank, de vader van Anne, is naar eigen zeggen een 'overtuigde liberale Jood'. Hij en veel van zijn landgenoten vestigen zich met hun gezinnen in de Rivierenbuurt, een nieuwe, door Berlage ontworpen middenklassewijk. Joden uit de arbeiders-

dersklasse verhuizen massaal van de verloederde 'Jodenbuurt' in het centrum naar sociale woonblokken in de Transvaalbuurt in Amsterdam-Oost.

En dan komt de catastrofe van de Holocaust. Van de circa tachtigduizend Joden in Amsterdam worden er zo'n zestigduizend vermoord, veelal in concentratie- en vernietigingskampen. Geen enkele andere West-Europese stad kent zo'n hoog percentage Joodse slachtoffers.

Maar hoewel de Holocaust een decimering van de Joodse gemeenschap van Amsterdam betekent, wordt het Joodse leven in de stad geen genadeklap uitgedeeld. Veel Joodse jongeren gaan in de jaren 1950-1960 in Buitenveldert wonen, waar ze een vitaal en modern Joods leven proberen op te bouwen. Amstelveen wordt een trekpleister voor Joden buiten de stad. Er komen Joodse scholen, bejaardentehuizen, koosjere winkels en synagogen, allemaal met een subtiel eigen karakter. Zo blijven de vele verschillende geledingen binnen Joods Amsterdam tot op zekere hoogte ook na de oorlog bestaan.

De 'Joodsche Natie'

Hoe ging die pluriforme Joodse gemeenschap van Amsterdam in de loop van de tijd om met haar niet-Joodse omgeving? En andersom, in hoeverre zijn de Joden van Amsterdam volwaardig onderdeel van de stadsbevolking?

De eerste Spaans-Portugese kooplieden die zich vestigen in Amsterdam worden met relatief open armen binnengehaald door het calvinistische stadsbestuur. Dat ze besluiten om zich *als Joden* te

▲ Klassenfoto van de 6e Montessorischool in de Niersstraat in de Amsterdamse Rivierenbuurt. De school heeft veel Joodse leerlingen en wordt later vernoemd naar Anne Frank, die daar tussen 1934 en 1941 naar school gaat. Foto door J.M. Bakels, 1938.

vestigen, is geen probleem. Dat wil zeggen: zolang ze de gereformeerde godsdienst niet beledigen, geen niet-Joden proberen te bekeren en zich onthouden van gemeenschap met christelijke vrouwen en meisjes. Ook is het voor hen verboden om lid te worden van de meeste gilden en moeten ze zorgdragen voor hun eigen armlastigen. Maar voor de rest mogen ze gewoon meedraaien. Graag zelfs, want dankzij hun internationale handelscontacten brengen de kooplieden geld in het laatje en dragen ze op een substantiële manier bij aan de bloei van Amsterdam in de zeventiende eeuw.

De Sefardim zijn dankbaar voor de kansen die hun worden geboden. Ze houden de contacten met het stadsbestuur en met de Oranjestadhouders warm; een van de meest vooraanstaande Sefardim, de bankier Francisco Lopes Suasso, leent zelfs een bedrag van twee miljoen gulden aan Willem III om diens invasie van Engeland te bekostigen. Met name de bovenlaag van de Portugees-Joodse gemeenschap engageert zich dus heel bewust met de niet-Joodse omgeving. Ook de minder welgestelden staan in voortdurend contact met de christelijke omgeving: ze zijn vanwege werk en plezier overal in de stad te vinden.

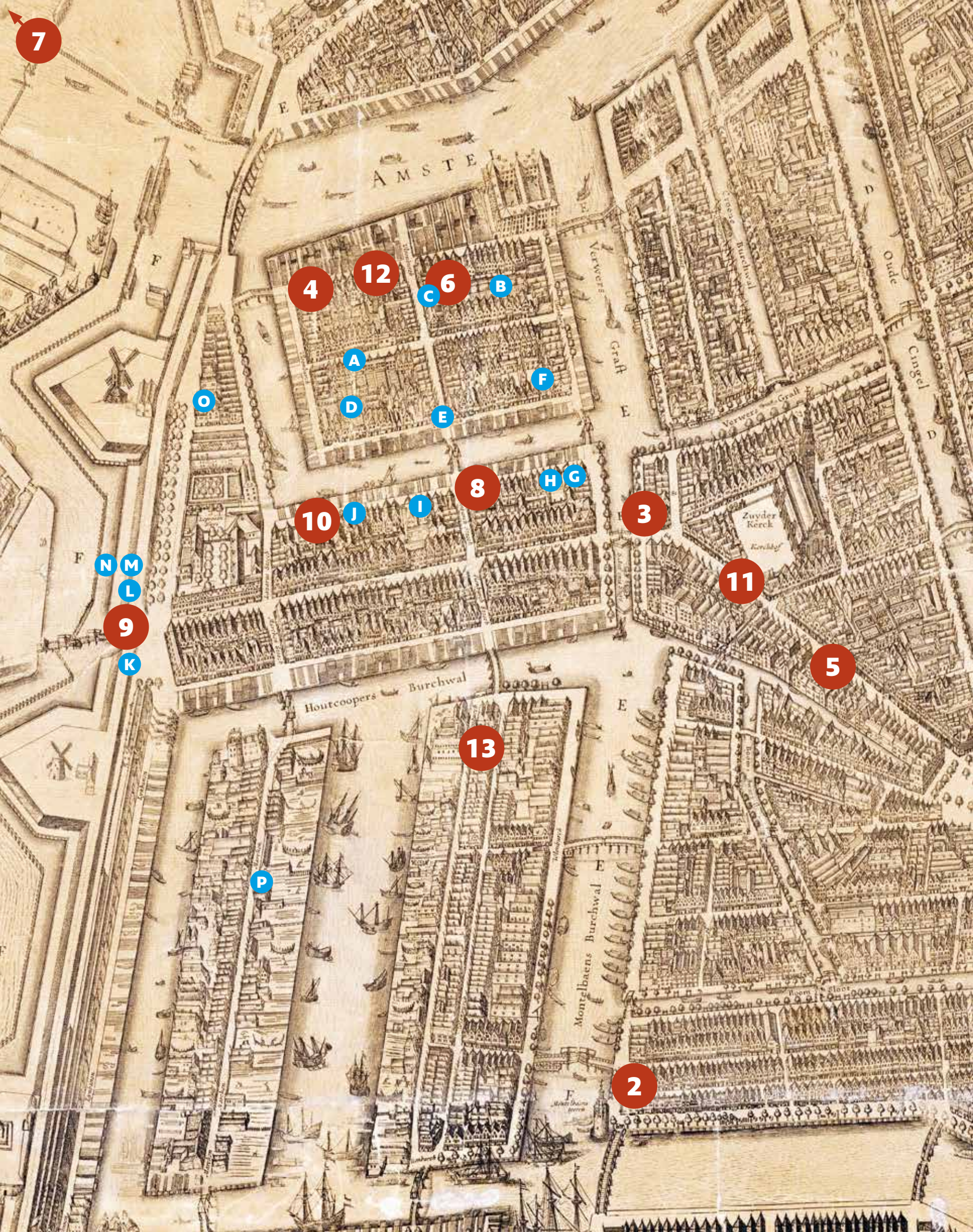
Toch blijft de 'Joodsche Natie' als geheel twee eeuwen lang een behoorlijk geïsoleerde bevolkingsgroep, met eigen wetten, regels en sociale voorzieningen. Dat verandert aan het einde van de achttiende eeuw, als in het kielzog van de Franse Revolutie de Bataafse Republiek wordt uitgeroepen (in feite een Franse vazalstaat). Mede door

pressie van het verlichte Joodse genootschap Felix Libertate nemen de Bataven op 2 september 1796 een decreet aan waarin Joden dezelfde rechten en plichten ontvangen als niet-Joden. Ze zijn Nederlandse onderdanen geworden.

De politieke emancipatie van de Joden betekent niet automatisch ook sociale en culturele emancipatie – dat langdurige proces moet nog beginnen en voltrekt zich gedurende de negentiende eeuw. De veranderingen beginnen in het onderwijs: de overheid gaat Joodse scholen financieren op voorwaarde dat lessen in het Nederlands worden gegeven en de leerlingen ten minste de helft van de tijd les krijgen in seculiere

^ In 1636 bezoekt de Franse Charles Ogiers de Amsterdamse handelsbeurs op het Rokin: 'Daar verzamelen zich om elf uur de kooplieden in groote getale, de christenen gaan en staan aan de eene zijde, de joden aan den anderen kant, het zijn spaansche en portugeesche joden, zooals men aan hun taal licht merkt; zij durven zich naar eigen welgevallen te kleden, wat hun anders niet vrijstaat.' Aan de oostzijde (linksachter op het schilderij) is de 'Joodse hoek', de verzamelplaats van kooplieden op Spanje, Portugal en Suriname, bankiers en wisselaars, producenten van zijde en manufacturen en suikerraffineurs. Schilderij door Emanuel de Witte, 1653.

7

AMSTEL

4

12

6

C

B

A

D

E

F

O

8

H

G

10

J

I

3

11

5

N

M

L

9

K

13

P

2

Houtcoopers Burchwal

Montglaens Burchwal

Zuyder Kerk

Kerkhof

Oude

Gracht

Nieuwe

Gracht

Verwer

Gracht

Gracht

Gracht

Gracht

Gracht

Gracht

Gracht

Personen

- 1 Maria Oudezijdsvoorburchwal**, bij benadering
- 2 Uri haLevie** Jonkerstraat, bij de Montelbaanstoren, bij benadering
- 3 Saul Levie Morteira**
Sint Antoniesbreestraat
- 4 Menasseh ben Israel** Zwanenburgerstraat
(nu: Stopera)
- 5 David Curiel** Jodenbreestraat
- 6 Jacob Juda Leon 'Templo'** Korte Houtstraat
(nu: Stopera)
- 7 Elieser** Begraafplaats Bet Haim, Ouderkerk aan de Amstel
- 8 Ephraim Bueno** Houtgracht
(nu: Waterlooplein)
- 9 Isaac Aboab da Fonseca** Portugese Synagoge, Deventer Houtmarkt
(nu: Mr. Visserplein)
- 10 Baruch Spinoza** Houtgracht
(nu: Waterlooplein)
- 11 Isaac de Pinto** Sint Antoniesbreestraat
- 12 Joseph Raphael Athias**
Zwanenburgerstraat (nu: Stopera)
- 13 Benjamin Godines** Uilenburgerstraat
(nu: Nieuwe Uilenburgerstraat)

Instellingen

In Amsterdam hoefden Joden zich niet zoals in sommige andere Europese steden in een afgesloten Getto te vestigen. Ze kiezen zelf grotendeels voor vestiging in het oostelijke stadsdeel op en rond het dan nieuwe stadseiland Vlooienburg (nu: Stoperia) en de Sint Antoniesbreestraat. Hier vestigen zij hun synagogen en andere voorzieningen zoals een vleeshal voor koosjer vlees. De Joodse begraafplaats Bet Haim ligt net buiten de stad, in Ouderkerk aan de Amstel.

- A Huis van Ansjel Rood, Eerste dienst van de Hoogduitse gemeente (1635)** Vlooienburg
(nu: Stopera, bij benadering)
- B Synagoge van de Sefardische Gemeente Bet Jacob (tot 1609)**
Lange Houtstraat (nu: Stopera)
- C Synagoge van Poolse Joden (1660-1673)**
Korte Houtstraat (nu: Stopera)
- D Waterloopleinsynagoge of Stroomarktsjoel van de Hoogduitse Gemeente (1648-1671)** Sleperssteeg / Houtgracht (nu: Stopera)
- E Huis van Jacob en Rachel Tirado Sefardische Gemeente Bet Jacob (voor 1607)**
Houtgracht (nu: Waterlooplein)

- Synagoge in 'Huis Antwerpen' van de Sefardische Gemeente Bet Jacob (1614-1639)** Houtgracht (nu: Waterlooplein)
- G Vleeshal van de Sefardische Gemeente Talmud Tora (1648-1893)** Houtgracht (nu: Waterlooplein)
- H Vleeshal van de Sefardische Gemeente Talmud Tora (1632-1648)** Houtgracht (nu: Waterlooplein)
- I Synagoge van de Sefardische gemeente Bet Israel (1619-1639) en de verenigde Sefardische Gemeente Talmud Tora (1639-1675); Bruiloftshuis en feestlocatie (1675-1875)** Houtgracht (nu: Waterlooplein)
- J Synagoge van de Sefardische Gemeente Neve Shalom (1612-1639)** Houtgracht (nu: Waterlooplein)
- K Portugese Synagoge van de Sefardische Gemeente Talmud Tora (1675-heden)**
- L Grote Synagoge of Grote Sjoel van de Hoogduitse Gemeente (1671-WOII) met mikwe (ritueel bad) en daarachter de vleeshal (1672-1685)** Nieuwe Amstelstraat
- M Dritt Sjoel van de Hoogduitse Gemeente (1700-1954)** Nieuwe Amstelstraat
- N Obbene Sjoel van de Hoogduitse Gemeente (1685-WOII) en vleeshal (tot 1928)** Nieuwe Amstelstraat
- O Huis van David Pereira Preto Synagoge van de Hoogduitse gemeente (1642-1649)** Nieuwe Amstelstraat
- P Synagoge van Hoogduitse Joden (1650-1660?)** Valkenburgerstraat, bij benadering

6 Tempelmuseum

**Jacob Juda Leon 'Templo',
leraar en rabbijn**

In een reisgids voor Amsterdam beschrijft de auteur in 1664 een curieuze bezienswaardigheid: een expositie in de woning van leraar en rabbijn Jacob Juda Leon (1602-1675) aan de Korte Houtstraat, op de plek waar sinds 1986 de Stopera staat. Een groot uithangbord met 'De Tempel Salomons' wijst daar belangstellenden op deze attractie waar twee grote schaalmodellen van Joodse heiligdommen uit Bijbelse tijden te zien zijn: de Tempel van Salomo en de Tabernakel in de woestijn. Hiernaast bevat de expositie replica's van belangrijke ceremoniële voorwerpen uit de Tempel en Tabernakel en zelfs reconstructies van de gewaden van de Joodse hogepriesters.

Berisping

Van heinde en ver komen bezoekers om de uitstallingen van de rabbijn te zien. Jacob Juda Leon 'Templo', zoals de rabbijn bekend raakt, heeft gevoel voor commercie en public relations en adverteert zijn werk en expositie met posters en pamfletten. In een zeldzaam bewaard gebleven ingekleurd exemplaar lezen we dat ter plaatse ook prenten van de heiligdommen en zijn boek over de Tempel te koop zijn. Zijn rijk geïllustreerde boekwerkje is zo populair dat het in diverse edities en in maar liefst vijf talen verschijnt. Het huismuseum is ook op Joodse feestdagen en sjabbat geopend, wat de trotse tempelbouwer een officiële berisping van de Portugees-Joodse gemeente oplevert.

Duizendjarig Rijk

Deze maquettes van de Tempel en de Tabernakel zijn het resultaat van een bijzondere samenwerking tussen de rabbijn en de protestantse theoloog Adam Boreel. De laatste behoort tot een groep van theologen die geloven dat de Messias spoedig zal terugkomen. Dit zou het begin vormen van Zijn duizendjarige Rijk, waarbij ook de Tempel in Jeruzalem zal worden herbouwd. De volgens deze theologen noodzakelijke bekering van alle Joden voorafgaand aan deze tijden, probeert Boreel te bewerkstelligen via diepgaande studie van het jodendom. In verband hiermee huurt hij de rabbijn in om te helpen met de vertaling van de Misjna (vroeg-rabbinse Bijbelcommentaren) naar het Spaans en Latijn en met de uitgave van

een ge vocaliseerde Hebreeuwse Misjna-editie. Hun samenwerking is zeker niet alleen zakelijk. Want alhoewel Boreel en Leon een ander geloof en andere motieven hebben, delen zij hun interesse in kennis over de Tempel om deze in Messiaanse tijden te kunnen herbouwen. Dus de twee werken nauw samen, waarbij Boreel Juda Leons onderzoek en de bouw van de maquettes financiert.

Engelse hof

Met een vooruitziende blik maakt Juda Leon de maquettes inklapbaar, zodat ze kunnen reizen. Zo zijn ze te zien op de Haagse kermis in 1646 en aan het hof van de Oranjes. In het voorjaar van 1675 reist hij met zijn vrouw en kinderen naar Londen om zijn modellen aan

het Engelse hof te tonen. Dezelfde zomer keert hij alleen naar Amsterdam terug, waarschijnlijk voor de festiviteiten rond de inwijding van de nieuwe Portugese Synagoge, waarvan de architectuur mede geïnspireerd is op de Tempel. Hij maakt dit helaas niet meer mee want hij overlijdt kort na zijn aankomst. Op zijn laatste rustplaats op de Portugees-Joodse begraafplaats Beth Haim is zijn levenswerk op zijn grafsteen vereeuwigd: 'Gods heiligdom werd door Jacob gemaakt, het huis met al zijn voorwerpen en de maten ervan'. De maquettes zijn nooit teruggevonden. [MK]

^ Ingekleurde prent met het werk van Jacob Juda Leon. Gravure door Jacob van Meurs, na 1652.

< Reclame van Jacob Juda Leon voor zijn model van de Tempel, Amsterdam, na 1652. Onderaan deze 'affiche' uit 1646 vermeldt Juda Leon: 'Degene die dit voorz. Werck des Tempels Salomons belieft te zien ofte de Boecken te koopē die kome bij den Autheur 'smorghens van neghen tot elf uren ende 'snamid-daghs van twee tot vijf uren.'

6 Potloodventer

Moses Simon Polak, potloodproducent

In de achttiende eeuw hebben sommige Joodse Amsterdammers bijzondere beroepen. Voorbeelden zijn porder, molendraaister, augurkiesverkoper, matteklopper, schijvenschuuder en 'konijnenhaarsnijdster'. Moses Polak (ca. 1692-1776) begint zijn werkende bestaan als hoedenschoonmaker. Vanaf 1730 is hij op en rond de Koophandelsbeurs op het Rokin ook actief als potloodventer. Daarbij moet men niet denken aan de moderne betekenis van dat woord (exhibitionist), want Polak vent daadwerkelijk potloden. Voor kooplieden, bankiers, makelaars en andere beursgangers is dat schrijfgerei onontbeerlijk: zij maken er berekeningen mee en noteren afspraken en prijzen in een zakboekje.

Namaak

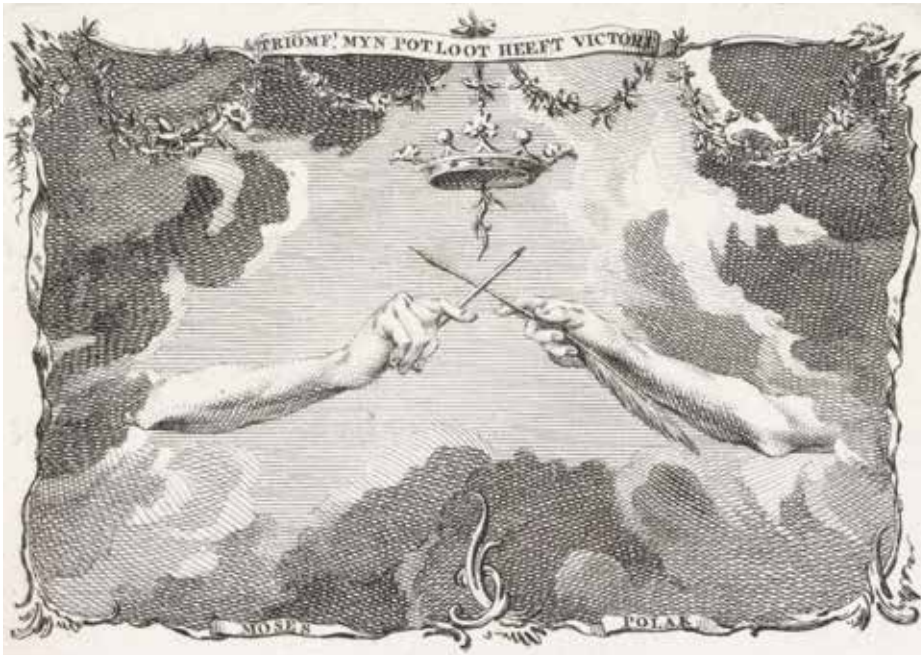
Vader en later ook zoon Polak brengen hun zelf gefabriceerde potloden en bijbehorende kokertjes aan de man bij de beursingang, aan de kant van de Dam. Hun potloodfabriek staat aanvankelijk in de Muiderstraat, tegenover de Hoogduitse synagoge. Later verhuist deze fabriek naar de Rapenburgerstraat, schuin tegenover het Bussenschuthofje. In jaarlijks gedrukte nieuwjaarswensen geven de Polaks hoog op over de kwaliteit van hun daar gefabriceerde schrijfwaren. Moses en Simon waarschuwen hun vaste klanten voor namaak, want concurrenten kopiëren hun excellente potloden. Desnoods gaan zij op de vuist met vervalsers, zoals met een

Franstalige concurrent die inferieur potlood verkoopt. De Fransman delft het onderspit en keert terug naar zijn geboorteland.

Wedstrijd

In 1775 zijn de Polakken in mineur, zo berichten zij in hun nieuwjaarswens. Ze moeten sappelen, want tijdens de strenge winter hebben ze zelfs het laatste splintertje van hun kasten moeten verbranden. Enkele jaren later is de hoogbejaarde potloodproducent Moses Polak overleden. Zijn zoon Simon neemt de negotie over. De detailverkoop op de beursvloer laat hij vanaf 1784 over aan zijn dan dertienjarige zoontje. Twee jaar later overlijdt de potloodmaker na een noodlottig

bedrijfsongeval. Een jaar lang zetten zijn – christelijke – weduwe en zoon de potloodproductie voort, daarna nemen anderen de fabriek over. In 1807 belooft Simons zoon, de christelijk gedoopte Abraham Bernardus Polak, tegen een matige prijs potloden te leveren die even goed zijn als die van 'wylen Moses Polak', zijn eigen opa. Zijn doorstart in de potloodnegotie is geen succes: Abraham overlijdt in 1810 in armoede. [MH]

Nieuwjaarswensen

De in pseudo-Jiddisj geschreven nieuwjaarsgedichtjes van vader en zoon Polak leiden later in letterkundige kringen tot discussie. Het zouden antisemitische teksten zijn over fictieve stereotypische geldbeluste Joodse venters. Historisch onderzoeker Ton Jongenelen ontdekt in 2017 dat vader en zoon Polak daadwerkelijk bestaan hebben. Hoogstwaarschijnlijk huurden zij de niet-Joodse copywriter Willem Ockers in om de komisch bedoelde nieuwjaarswensen te schrijven.

^ Potloodventers op de beursvloer: een jongetje en - onder beurspilaar 37
- een man. Aquatint door Ludwig Gottlieb Portman, 1810-25.

12 Mokums (Jiddisj)

Een woordenlijst

In Amsterdam bestaat een groot deel van de bevolking uit immigranten. In de straten klinken dan ook veel verschillende talen en dialecten. Eén daarvan is het Jiddisj, de taal van de Asjkenaziem die uit Midden- en Oost-Europa hierheen zijn gekomen. Omdat Jiddisj ontstond in Duitstalig gebied, waar Joden hun oorspronkelijke taal, het Hebreeuws, met Duits vermengden, lijkt Jiddisj erg op Duits, maar het wordt geschreven in Hebreeuwse letters.

Dagelijkse spreektaal

In de achttiende eeuw zijn er in Amsterdam ongeveer twintigduizend Jiddisj-sprekende Joden. Onder hen zijn bijvoorbeeld marktkooplieden die met vis, zuur, fruit, lompen en tweedehands spullen op de markt staan, zoals op het Waterlooplein. Hun beroepen blijken uit achternamen als Koopman, Augurkiesman, Azijnman, Brilleman, Groenteman, Loterijman, Kleerekoper en Tailleur. Tot in de negentiende eeuw is het Jiddisj een dagelijkse spreektaal voor Nederlandse Joden. Maar als zij in 1796 dezelfde burgerrechten krijgen als de overige inwoners van het land, verandert dit. De overheid bepaalt dat Joden net als ieder ander Nederlands moeten leren spreken en schrijven. Voortaan mag onderwijs niet meer in het Jiddisj worden gegeven en is het nauwelijks nog spreektaal.

Bargoens

Wel blijven hierna losse Jiddisje woorden in gebruik, vooral in de taal van de handel en het dagelijks leven. Joden onderling gebruiken ze, maar ook niet-Joden en door het contact tussen beide groepen komen veel Jiddisje woorden in het Nederlands terecht, met name in de volkstaal of het Bargoens. Dat is dan meestal wel in een andere vorm en iets gewijzigde betekenis, die vaak ook wat negatiever is dan in het Jiddisj zelf. Zo komt bajes (gevangenis) van het Jiddisje woord voor huis. Gappen (pikken) is van het neutralere Jiddisje woord voor pakken, penoze (onderwereld) van *parnose* (levensonderhoud). Mokum komt van het Jiddisje woord *mokem* (plaats) en wordt de naam voor de belangrijkste plaats voor Joden in Nederland.

Anski

Vanaf 1880 komen opnieuw veel Jiddisj-sprekende Joden naar Amsterdam, vooral uit Polen en Rusland, waar in die tijd nog volop Jiddisj gebruikt wordt. Zo komt het Jiddisj hier voor de oorlog opnieuw tot bloei. In 1921 richten Jiddisj-sprekende immigranten in Amsterdam de Jiddisje Arbeiders Cultuurvereniging Anski op. De vereniging is actief op sociaal en cultureel gebied, met onder meer een toneelkring, een schooltje en een bibliotheek. Ze organiseren ook geldinzamelingen voor het grote aantal Joodse vluchtelingen uit nazi-Duitsland. Ondanks dat tijdens de Tweede Wereldoorlog een groot aantal leden wordt vermoord, weten overlevenden de vereniging toch nog decennia voort te zetten.

> Kinderen van de vereniging Anski tijdens een sportmanifestatie. Foto door Boris Kowadlo, 1937.

Leenwoorden

Hoewel er nog nu maar weinig Jiddisj-sprekende Nederlanders zijn, herinneren de vele leenwoorden in onze taal eraan dat Jiddisj hier ooit een levende taal was. De bekendste zijn de onderstaande, die tot het standaard Nederlands behoren. Achter de J staat de oorspronkelijke Jiddisje vorm, soms afwijkend in klank en betekenis. Worden met (B) erachter zijn via het Bargoens in het Nederlands terechtgekomen. [AZ]

achenebbisj armoedig; J *ach* en *nebbisj* helaas, zielig
afgepeigerd afgemat; J *peiger* dood (B)
bajes gevangenis; J *bajs* huis (B)
bolleboos slimmerik; J *baäl habajs* heer des huizes
gabber makker; J *chavver*
gajes slecht volk; J *goj* niet-Jood (B)
gappen pikken; J *chappen* pakken
geintje grapje; J *chein* gunst, charme
gesjochten er slecht aan toe; J *gesjochten* geslacht
geteisem uitschot; J *chatteisem* schooiers
goochem slim; J *choochem*
gotspe brutaliteit; J *chotspe*
gozer kerel; J *chosen* bruidegom (B)
habbekrats weinig geld; J *hob a kratz* krab, kleinigheid
heitje kwartje, vijf stuivers; J *hee* de vijfde letter in het Jiddisje alfabet
hoteldebotel in de war, smoorverliefd; J *overwotel* heengegaan en verdwenen (B)
ibbel kregel, misselijk; J *ibel*
jajem jenever; J *jajen* wijn
jatten pikken, stelen; J *jad* hand
joetje tientje; J *joed* tiende letter van het Jiddisje alfabet

jofel leuk; J *jofe* mooi
kapsones eigendunk, hoog in de bol hebben; J *gawsones* hoogmoed
kassiewijne weg, kapot; J *hasjeweine* weg, verdwenen
kinnesinne jaloezie; J *kine sine* afgunst en haat
kits in orde; J *gites* goeds (B)
koter kind; J *koten* klein (B)
lef durf; J *lev* hart
mazzel geluk; J *mazzel*
majem water; J *majem*
mesjokke gek; J *mesjoege*
Mokum Amsterdam; J *mokem* plaats
penoze onderwereld; J *parnose* levensonderhoud (B)
pleite failliet, weg; J *pleite*
ponem gezicht; J *ponem*
ramsj ongeregelde handel; J *ramo'es* bedrog
sjacheren minderwaardige handel drijven; J *sachern* sjoemelen, handeltje drijven
sjlemiel sukkel, loser; J *schlemiel*
sjoege begrip, kennis, verstand; J *sjoewe* antwoord
smeris politieagent; J *sjmiere* toezicht (B)

smoes uitvlucht, praatje; J *sjmoeës* praatje
sof mislukking; J *sof* einde
sores zorgen; J *tsores*
stiekem stil, heimelijk; J *sjtieke* stil
tippelen met vlugge pasjes lopen, bezig met straatprostitutie; Hebreeuws 'vallen' (B)
tof goed; J *tow*
versjteren bederven; J *verschteren*

^ Jiddisjtalige liefdesbrief van Kosman ben Aaron Segal aan zijn vriendin Ranche, 1786.

11 Overlevers

**Levie de Lange, arbeider,
en Jack Maandag, koopman**

Na vijf jaar oorlog en de hongerwinter is Nederland vanaf 5 mei 1945 weer een vrij land. Ook in Amsterdam wordt uitbundig feest gevierd, de mensen dansen op straat op draaiorgelmuziek. Het bevrijdingsfeest op de Dam op 7 mei wordt wreed verstoord door schietende Duitse militairen, waarbij minstens 32 doden en gewonden vallen. Nederlandse Joden hebben geen reden tot feestvieren. Zij komen uit de onderduik of keren berooid en vermagerd terug uit de concentratiekampen. Wat zij in Mokum aantreffen is rampzalig. Velen zijn hun huis en hun bezittingen kwijt, maar erger nog: complete families zijn uitgeroeid.

< Levie de Lange en
zijn vrouw Jet met
dochtertje Reina,
ca. 1942.

Aangrijpend dagboek

Van de 77.000 Amsterdamse Joden keren er slechts 20.000 terug. Onder hen is Levie de Lange (1904-1973), opgegroeid in de Rode Leeuwengang, het armste deel van de Jodenbuurt. Hij is vader van vijftien kinderen die hij – als ongeschoolde arbeider en steunontvanger – nauwelijks te eten kan geven. Na de bevrijding moet hij verwerken dat veertien van zijn kinderen in de leeftijd van negen maanden tot achttien jaar samen met zijn vrouw Henriette in Auschwitz zijn vermoord. Zelf is Levie in Polen van kamp naar kamp gestuurd ‘waar hij het nog erger had dan de meest schurftige straat-hond’, zoals hij in zijn aangrijpende dagboek schrijft.

Enige overlevende

Al die jaren heeft Levie stille hoop na terugkeer in ieder geval zijn oudste zoon, de letterzetter Issie, te kunnen omarmen. Hoop sterft als laatste, maar zijn wens wordt niet vervuld. Ook Issie blijkt te zijn gedeporteerd: in juni 1943 is hij in Sobibor vergast. In totaal zijn 88 van Levies familieleden gedeporteerd. Levie is de enige overlevende. In 1951 hertrouwt hij met Marian Piller, die ook veel familie verloren heeft. In de stilte van de huiskamer spreken zij weinig over het verleden. 'Waarom ook?', schrijft hij in zijn dagboek. 'De herinneringen zijn er steeds, we hebben er geen woorden voor, maar het verlies bindt ons.' Levie de Lange overlijdt in 1974.

Jiddisje gein

Een van de duizenden andere Joodse Amsterdammers die dag en nacht zwaar oorlogsleed met zich meedragen is de bekendste handelaar van het Waterlooplein: Jack Maandag (1898-1977). Hij ziet alle Joden van het plein opgepakt worden, inclusief zijn drie broers en zus, 'en niemand deed iets!', zo zegt hij later. Zelf overleeft hij de oorlog vanwege zijn gemengde huwelijk met de katholieke Frederica Ros. Zijn Jiddisje gein houdt hem op de been: volgens de overlevering vertelt hij veertig witzes (grapjes) per minuut!

'Waardeloosplein'

De intelligente Jack, die de driejarige HBS in één jaar afrondt, werkt al op jonge leeftijd in de autosloperij van zijn vader. In 1923 vestigt hij zich als handelaar in auto-onderdelen op Waterlooplein 98. Later komen daar de panden 92-96 bij. Op de gevel prijkt in grote letters zijn bedrijfsnaam waarmee hij de Nederlandse taal verrijkt: AUTOKERKHOF Jack Maandag. Na de oorlog wil de gemeente het gehavende Waterlooplein een andere bestemming geven: er moet een stadhuis komen en het verkeer (metro) moet voorrang krijgen. Na menig conflict met het stadsbestuur laat Jack Maandag het 'Waardeloosplein', zoals hij het inmiddels noemt, én zijn levenswerk in 1972 achter zich. [WDL]

^ ^ Jack Maandags Autokerkhof aan het Waterlooplein op de achtergrond van de markt, ca. 1963.

^ Marktkart van de jonge Jacques (Jack) Maandag, 1 januari 1924.

Colofon

Dit boek verschijnt ter gelegenheid van de tentoonstelling Mokum, de biografie van Joods Amsterdam in De Nieuwe Kerk Amsterdam, van 25 oktober 2025 t/m 6 april 2026.

Uitgave

WBOOKS, Zwolle
info@wbooks.com
wbooks.com
i.s.m.
De Nieuwe Kerk, Amsterdam
info@nieuwekerk.nl
www.nieuwekerk.nl
en Joods Cultureel Kwartier
info@jck.nl
www.jck.nl

Redactie

Maarten Hell, Mirjam Knotter

Tekstredactie

Marleen Blokhuis

Tekst

Maarten Hell, Mirjam Knotter
Met bijdragen van Jaap Cohen, Wally de Lange, Paul Mosterd, Hanneloes Pen, Mark Ponte, Rob de Spa, Jurryt van de Vooren, Hélène Webers en Ariane Zwiers

Ontwerp

LevievanderMeer, Amsterdam

Met dank aan

Rachel Boertjens, Annemiek Gringold, Tirtsah Levie Bernfeld en Bart Wallet

  2025 WBOOKS Zwolle / De Nieuwe Kerk, Amsterdam / Joods Cultureel Kwartier, Amsterdam / de auteurs
Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam.

  c/o Pictoright Amsterdam 2025.

ISBN 978 94 625 8726 7
NUR 693

Founder

**VRIENDEN
LOTERIJ**

Mokum, de biografie van Joods Amsterdam wordt mede mogelijk gemaakt door:

AF amsterdams
fonds voor de
kunst

Vrienden
van De
Nieuwe
Kerk

Grote Vrienden

De programmering bij de tentoonstelling wordt mede mogelijk gemaakt door:

Nederlands
letterenfonds
dutch foundation
for literature